

*Поступна О.В., к.держ.упр., доц., ННВЦ НУЦЗУ, м. Харків,
ORCID: 0000-0002-0622-0966,*

*Філенко Д.С., здобувач вищої освіти, ННВЦ НУЦЗУ, м. Харків,
ORCID: 0000-0002-6599-1349*

*Postupna O., PhD in Public Administration, Associate Professor of the Department
of Management of Educational-scientific-production center, National university of
civil defence of Ukraine, Kharkiv,*

Filenko D., Student, National university of civil defence of Ukraine, Kharkiv

ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ТУРИСТСЬКО-РЕКРЕАЦІЙНОГО КОМПЛЕКСУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

FACTORS OF THE TOURIST AND RECREATIONAL COMPLEX FORMATION IN KHARKIV REGION

Визначено та охарактеризовано фактори (природно-географічні, соціально-економічні, суспільно-політичні, історико-культурні, екологічні), що зумовлюють особливості формування та розвитку туристсько-рекреаційного комплексу Харківської області. З'ясовано, що позитивними факторами є зручна географічна конфігурація області, сприятливі кліматичні умови, наявний значний природно-ресурсний та історико-культурний потенціал, розвинута транспортна та інформаційна інфраструктура, матеріальні та людські ресурси; негативні фактори – нестабільна політична ситуація, економічна криза, низький рівень використання інформаційних технологій, що не відповідає вимогам світового рівня.

***Ключові слова:** туристсько-рекреаційний комплекс, регіональна дестинація, фактори розвитку.*

The factors (natural-geographical, socio-economic, socio-political, historical-cultural, ecological) that determine the peculiarities of the formation and development of the tourist and recreational complex of Kharkiv region are identified and characterized. It was found that the positive factors are the convenient geographical configuration of the region, favorable climatic conditions, the available significant natural resources and historical and cultural potential, developed transport and information infrastructure, material and human resources; among negative factors are unstable political situation, economic crisis, low level of information technologies, which does not meet the requirements of the world level.

***Keywords:** tourist-recreational complex, regional destination, development factors.*

Постановка проблеми. Туризм як окрема галузь народного господарства України суттєво впливає на соціально-економічний розвиток як країни в цілому, так і на її регіони. Розвиток туризму в регіоні дозволяє вирішити широке коло питань соціально-економічного характеру: збільшити рівень зайнятості та доходи населення, стимулювати підприємницьку діяльність, розвивати рекреацію та туристичну інфраструктуру, вирішувати екологічні питання тощо. У цьому контексті туристсько-рекреаційний комплекс стає джерелом наповнення місцевого бюджету, потенційним об'єктом інвестування, стимулом для модернізації інфраструктури регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження формування та розвитку туристсько-рекреаційного комплексу достатньо представлено в науковій літературі. Проблематика розвитку регіонального туристсько-рекреаційного комплексу є предметом дослідження таких учених, як О. Баєва, О. Вуйцик, Г. Довгаль, Р. Магійович, В. Матросова, О. Молнар, О. Топчієв, Н. Сєрокурова, Ю. Ступарь, Н. Фоменко, О. Шкрібинець, Е. Щепанський та ін. Найменш дослідженим виявляється характеристика факторів, що зумовлюють особливості формування та розвитку регіонального туристсько-рекреаційного комплексу.

Мета статті – охарактеризувати фактори, що зумовлюють особливості формування та розвитку туристсько-рекреаційного комплексу Харківської області; визначити позитивні та негативні факторами, їх вплив на подальший розвиток туристсько-рекреаційного комплексу Харківської області.

Виклад основного матеріалу. Туристсько-рекреаційний комплекс (далі – ТРК) створює реальні передумови для стабілізації регіональної економіки, поліпшення соціальної та екологічної складової, відновлення культурної спадщини певної адміністративної одиниці країни.

Перш ніж перейти до розгляду теми дослідження, зазначимо, що в науковій літературі немає єдиного підходу до визначення поняття «туристсько-рекреаційний комплекс». Як правило, до цього поняття включають сукупність елементів туризму і рекреації, що становлять одне ціле. Однак, саме набір цих елементів виступає предметом дискусії, яка точиться в наукових колах. Так, вчені визначають ТРК, як:

- систему туристично-рекреаційних закладів і установ, обслуговуючих їх підприємств інфраструктури та інших галузей, які мають тісні виробничі, соціальні й економічні зв'язки [15];
- спеціалізовану сукупність підприємств (туристських і постачальників товарів і послуг), які функціонують для задоволення потреб туристів [4];
- сукупність галузей і видів економічної діяльності, які забезпечують рекреаційними послугами населення країни, регіону, міста та створюють необхідні передумови для нормального функціонування рекреаційно-туристичного господарства [12, с. 562];

– сукупність туристських ресурсів (природно-кліматичних, культурно-історичних та інших рекреаційних ресурсів), об'єктів туристичної інфраструктури (інженерної, транспортної, соціальної, інноваційної та ін.), об'єктів туристичної індустрії (засобів розміщення, підприємств харчування, культури, розваги та спорту, транспорту, інформаційних ресурсів і систем, їх технологій), державних структур, що регулюють туристичну галузь [6, с. 18].

Найбільш повним визначенням вважаємо останнє, в якому чітко визначені складові ТРК у загальному його вигляді. Об'єднує ці всі визначення просторове значення комплексу, який автори пов'язують з певною територією. І дійсно, ТРК регіону характеризується відносною самостійністю, його формування і розвиток визначають певні територіальні умови й чинники, що прямо або опосередковано впливають на рівень соціально-економічного розвитку регіону. Як справедливо зазначає автор, рішення про створення регіонального ТРК має базуватися на результатах аналізу таких аспектів: туристсько-рекреаційне районування території (за рівнем споживання, за рівнем спеціалізації підприємств індустрії туризму); інвентаризація наявних ресурсів регіонального туризму (матеріально-технічних, трудових, інформаційних, фінансових) та їх оцінка.

Отже, досліджуючи туристсько-рекреаційний комплекс Харківської області, неможливо оминати увагою фактори – умови, причини, рушійні сили [9], які зумовлюють особливості його формування та розвитку. Це такі фактори, як природно-географічні, соціально-економічні, суспільно-політичні, історико-культурні, екологічні та організаційні. Почнемо з характеристики природно-географічних та екологічних факторів ТРК регіону, визначимо наявність та якість природних ресурсів, кліматичних умов та можливостей їх зручного використання для туризму.

Зазначимо, що Харківська область є адміністративно-територіальною одиницею, що розташована на північному сході України. Вона межує з Луганською (на сході), Донецькою (на південному сході), Дніпропетровською (на південному заході), Полтавською (на заході), Сумською (на північному заході) областями України та з Белгородською областю Російської Федерації на півночі й північному сході. Площа області становить 31,4 тис. км², що складає 5,2 % всієї території країни [2]. Її протяжність з півночі на південь складає 210 км, зі сходу на захід – 225 км. За розміром площі Харківська область посідає 4-те місце в Україні, поступаючись Одеській, Дніпропетровській та Чернігівській областям [11, с. 9].

Більша частина території області лежить у межах Придніпровської низовини, на півночі – відроги Середньоруської височини, на південному сході – відроги Донецької височини. Більша частина території належить до лісостепової зони, менша (південна) – до степової [14].

Клімат Харківської області помірно-континентальний з помірно холодною зимою і тривалим, часом посушливим, жарким літом. Коливання серед-

ньорічної температури відбувається в межах від $+21^{\circ}\text{C}$ влітку до -7°C взимку. Середньорічна кількість опадів – 517 мм.

Природний потенціал Харківської області складається з земельних, мінеральних, водних, лісових, фауністичних і природно-рекреаційних ресурсів. Зокрема, загальна площа земель у регіоні становить 3141,8 тис. га, з них 76,7 % – сільськогосподарські угіддя. Проблемою земельних ресурсів області є ерозія ґрунтів.

Мінерально-сировинна база області на 37,6 % складається з паливно-енергетичних корисних копалин (газ (84 об'єкти, найбільше – Шебелинське газоконденсатне родовище), нафта, конденсат, кам'яне та буре вугілля), на 50,7 % – з сировини для виробництва будівельних матеріалів, решту становить сировина кольорових металів (рудопрояви срібла, родовища германію, розсіпні родовища титан-цирконієвих руд), мінеральні води (*джерела* – Березівське, Рай-Оленівка, Роща та ін.) [2; 11].

Річки Харківської області належать до басейнів Дніпра і Дону, головна річка – Сіверський Донець, її довжина в межах області – 380 км. По території області протікає 156 річок довжиною понад 10 км та налічується 36 озер загальною площею близько 2,5 тис. га. Найбільше їх кількість знаходиться в долині р. Сіверський Донець. Найкрупнішим є озеро Лиман (7,5 км – довжина, 2,7 км – ширина, 2 м – середня глибина), що розташоване біля пос. Лиман Зміївського району, використовується як джерело водопостачання крупної районної електростанції – Зміївської ГРЕС та служить природною базою створеного на ньому рибогосподарського комбінату. Також на території області створено 50 водосховищ з сумарним об'ємом 1526 млн. м³. Найкрупніші з них Краснооکیلське (478 млн. м³), Печенізьке (400 млн. м³), Краснопавлівське (410 млн. м³). Останнє є однією з ланок водогосподарської системи водопостачання Донбасу і Харківщини по каналу Дніпро – Донбас [2].

Регіон за сумарними запасами підземних вод знаходиться на 5-му місці після Чернігівської, Київської, Полтавської та Херсонської областей в Україні. Водні ресурси області мають задовільну якість та придатні для питного водопостачання. Харківщина має живописну природу – рідкісне для південного степу поєднання просторих луґів із густими лісами. Дійсно, велику частину території області займає степова зона, ліси займають 318 тис. га, в яких росте більше 1000 видів дерев (переважні лісові породи – дуб черешчатий, сосні звичайна, нерідко зустрічається ялина, липа, клен, ясень та ін.) і кущів (ліщина, бересклет, калина, глід, бузина, терен та ін.). Ліси області значно помолоділи, середній вік лісів – 70 років.

Поєднання лісів, луґів, полів створюють сприятливі умови для мішаної фауни: в лісах мешкають ті види тварин (лось, олень, косуля, кабан та ін.), життя яких пов'язано з деревами, а для полів характерні степові види (заєць-русак, хом'як, ховрахи, сіра куріпка, перепел, степовий лунь та ін.). Птахи представ-

лені великою кількістю видів, серед яких солов'ї, лісові щерики, козодої, вівчарки, вальдшнеп, славки, коноплянки, сороки, ворони, лелеки, дятли, сови та багато інших.

Важливим туристичним потенціалом області є природно-заповідний фонд (далі –ПЗФ), який включає 242 територій та об'єктів загальною площею 74,15 тис. га, з них загальнодержавного значення – 13 одиниць площею – 23,98 тис. га, місцевого значення – 229 одиниць площею – 60,72 тис. га [5]. На території області є 3 національних природних парки, 4 парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, 4 регіональні ландшафтні парки, 3 дендрологічних парки, ботанічний сад та зоологічний парк загальнодержавного значення. Серед територій та об'єктів ПЗФ переважають заказники – 70 % [13, с. 143-144].

Отже, Харківська область має достатньо вигідне географічне розташування, різноманітний ландшафт, комфортний клімат, багатий природний та рекреаційний потенціал, унікальну флору і фауну, що служать сприятливими умовами для формування ТРК в регіоні.

Соціально-економічними та політичними факторами, що впливають на формування ТРК Харківської області, є: рівень соціально-економічного розвитку регіону, населення як виробник і споживач туристичних послуг, наявність туристичних ресурсів, рівень розвитку туристичної та транспортної інфраструктури та політична стабільність [3; 13]. Розглянемо деякі з них.

За показниками соціально-економічного розвитку область займає одне із провідних місць в Україні. Валовий регіональний продукт Харківської області в 2018 р. склав 6,28 % (4-те місце в країні). Структуру економіки регіону в 2019 р. складала послуги (38 %), промисловість (24 %), торгівля (13 %), сільське, лісне і рибне господарство (12 %), транспорт, складські приміщення, поштова і кур'єрська діяльність (11 %) та будівництво (2 %) [10]. Зауважимо, що рівень соціально-економічного розвитку регіону є передумовою добробуту населення – споживачів туристичних послуг.

Загальна чисельність населення Харківської області складає 2641,6 тис. осіб (станом на 01.10.2020 р.), міське населення складає 63,8 %. За етнічним складом переважають українці (70,7 %), також є росіяни, білоруси, євреї, вірмени та ін. [14]. У структурі зайнятості населення зростає питома вага працюючих у сфері нематеріального виробництва, до якої належить туристична галузь. Відповідно до постанови Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів» [8], у Харківській області в 2020 р. замість 27 утворено 7 районів: Богодухівський, Ізюмський, Красноградський, Куп'янський, Лозівський, Харківський, Чугуївський. В області налічується 56 територіальних громад та 1746 населених пунктів. Найбільшим за площею є Ізюмський район (5,91 тис. км²), а найбільш численним (17762,8 тис. осіб) – Харківський [1, с. 42].

Територію Харківської області перетинають магістральні залізні і шосейні дороги, через які вона має вихід до Донбасу, Криму, Кавказу, до портів Чор-

ного, Азовського і Балтійського морів, до багатьох індустриальних центрів за межами України. Харківська область серед регіонів України посідає 1-ше місце за часткою перевезення пасажирів міським електричним транспортом (тролейбусом, метрополітенем), 2-ге місце за часткою відправлення пасажирів залізничним транспортом, 3-тє місце за часткою перевезень пасажирів автотранспортом (автобусами), 4-тє місце за показниками обсягу перевезень вантажним автотранспортом [11, с. 45-46]. Також здійснюється пасажиропотік міжнародним аеропортом м. Харкова до міст близького та далекого зарубіжжя. Міжнародний аеропорт приймає пасажирські літаки всіх типів.

Харківський регіон має потужний потенціал в розвитку інформаційної інфраструктури. Зокрема, частка обсягу послуг населенню у сфері телекомунікацій складає 6,15 % (у 2018 р. область посіла 1-ше місце в Україні), частка абонентів рухомого (мобільного) зв'язку 7,41 %, частка абонентів Інтернету – 6,07 %.

Отже, Харківська область має високий рівень економічного розвитку, входить до складу північно-східного макрорегіону, має достатньо розвинуту транспортну (автомобільну, залізничну, авіаційну) та інформаційну інфраструктуру, яка є складовою туристичної галузі. Однак, при цьому рівень інфраструктури регіону не відповідає вимогам світового рівня, зокрема низьким рівнем є використання віртуального простору для інформування та просування на ринок туристичних послуг.

Складною залишається й політична ситуація в регіоні, яка погіршується внаслідок ведення бойових дій на частині територій Донецької та Луганської областей. Водночас нестабільною є внутрішня політика країни. В цій ситуації Харківська область втрачає статус потужного регіонального центру міжнародних транспортно-економічних зв'язків країни, що зумовлює необхідність створення нових полюсів економічного зростання на території області. Все це в сукупності впливає на структуру і рівень добробуту населення, який є одночасно і виробником, і споживачем туристичних послуг.

Основою пізнавального туризму є історико-культурний потенціал, який представлений різними видами історичних і культурних пам'яток, меморіальних місць, музеями, об'єктами культури, мистецтва, етнографії, народні промисли, ремесла тощо. Тож, історико-культурними факторами, що формують ТРК Харківщини, є все соціокультурне середовище з його традиціями, звичаями, особливостями культурного розвитку, побутової та господарської діяльності населення, що історично мешкає на даній території.

За кількістю видатних архітектурно-історичних пам'яток України Харківська область посідає 14-тє місце. Статус історичних населених місць мають 16 міст області: Харків, Балаклія, Богодухів, Валки, Вовчанськ, Зміїв, Ізюм, Красноград, Куп'янськ, Люботин, Мерефа, Чугуїв; смт. Золочів, Кегичівка, Краснокутськ, Шарівка [14].

За кількістю пам'яток містобудування та архітектури національного значення Харківська область посідає 11-те місце в Україні (має 3 % загальної кількості пам'яток). Зокрема, налічується 2 історико-культурних заповідники, 103 пам'ятки містобудування та архітектури, 10 пам'яток історії, 4 пам'ятки монументального мистецтва, 15 пам'яток археології національного значення. Серед пам'яток національного значення області найбільше пам'яток містобудування та архітектури – 73 (27 % з них зосереджені у м. Харкові), серед яких: 18 пам'яток громадської архітектури, 16 культових пам'яток, 12 пам'яток військової архітектури [13, с. 214].

На Харківщині функціонує 2163 заклади культури, серед яких: 1257 бібліотек, 685 клубних закладів, 4 заклади фахової перед вищої освіти сфери культури, 78 шкіл естетичного виховання, 5 театрів, наукові та навчально-методичні установи та ін. Кіномережа Харківської області складається із 63 стаціонарних кіноустановок, 15 мобільних відеокomплексів та 11 кінотеатрів. Музейна мережа області налічує 114 музеїв різного статусу, типу і форми власності (історичні, краєзнавчі, меморіальні, мистецькі, літературні та ін.). Актуальним питанням роботи музеїв є впровадження сучасних інформаційних, інтелектуальних, аудіо- та відео-технологій, зокрема створення системи електронного обліку музейних предметів, цифрового реєстру музеїв і закладів музейного типу з актуальною інформацією та створення віртуальних 3D-турів [7]. Всі заклади культури надають соціокультурні послуги населенню, співпрацюють із соціальними службами, ведуть пошук нових форм і методів роботи зі споживачами цих послуг, надавання яких сьогодні ускладнюється внаслідок введення карантинних обмежень у зв'язку із поширенням корона вірусної інфекції COVID-19. На даний час заклади потребують покращення як фінансово-економічного, так і матеріально-технічного забезпечення.

Висновки. Все вище зазначене дає підстави для твердження, що Харківська область є прикордонною територією (межує з Російською Федерацією), має зручну географічну конфігурацію, вигідне геополітичне розташування, сприятливий клімат, рівнинний рельєф території, значні земельні, наявний значний природно-ресурсний потенціал, історико-культурні, матеріальні та людські ресурси, розвинуту мережу транспортного сполучення та інформаційних технологій. Тож, володіючи порівняно великим туристичним потенціалом, в області може розвиватися внутрішній туризм, перевагами якого є відсутність мовного бар'єра й складнощів з отриманням візи, прийнятні ціни та розвиток інфраструктури, що приваблює внутрішніх туристів.

При цьому негативними факторами формування ТРК Харківської області є нестабільна політична ситуація (продовження військових дій на сході країни, нестабільна внутрішня політика, зменшення кількості іноземних туристів) та економічна криза (карантинні обмеження внаслідок поширення коронавірусної хвороби COVID-19, зростання цін на основні ресурси та товари, падіння

доходів населення та рівня споживацьких можливостей громадян), низький рівень використання інформаційних технологій, що не відповідає вимогам світового рівня.

Перспективами подальших розвідок є здійснення аналізу сучасного стану туристсько-рекреаційного комплексу Харківської області, визначення перспективних напрямів розвитку туризму на даній території.

Список використаних джерел:

1. Атлас адміністративно-територіального устрою України. Новий районний поділ та територіальні громади: 2020. *Міністерства розвитку громад та територій України*. Київ, 2020. 57 с.
2. Географія. Офіційний веб-сайт Харківської обласної державної адміністрації. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/pro-oblast/heohrafiya>.
3. Довгаль Г.В., Омельченко Н.І. Туристична привабливість Харкова: сучасний стан та перспективи. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм». 2018. Вип. 7. С. 109-114.
4. Давидюк Ю.В. Туристсько-рекреаційний комплекс: сутність, структура, функції. URL: <http://eztuir.ztu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/813/1/327.pdf>.
5. Державна екологічна інспекція в Харківській області. Офіційний веб-сайт. URL: <http://ecoinsp.kharkov.ua/pzf.html>.
6. Нездоймінов С.Г. Формування кластерної стратегії розвитку підприємництва в регіональному туристично-рекреаційному комплексі. *Економічні інновації: Формування економічних стратегій розвитку підприємства, регіону, держави*. Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2009. Вип. 38. С. 134-143.
7. Програма розвитку культури, туризму та охорони нерухомої культурної спадщини Харківської області на 2019 – 2023 роки : затверджено Рішенням обласної ради від 06 грудня 2018 р. № 822-VII (XVIII сесія VII скликання). URL: <http://www.oblrada.kharkov.ua/ua/programa-rozvitku-kulturi-i-turizmu-kharkivskoji-oblasti-na-2014-2018-roki>.
8. Про утворення та ліквідацію районів : Постанова Верховної Ради України від 17 липня 2020 р. № 807-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text>.
9. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка. Том 11, 1980. С. 326.
10. Статистична інформація: офіційний веб-сайт Головного управління статистики у Харківській області. URL: <http://kh.ukrstat.gov.ua/stat-informatsiya>.
11. Стратегія розвитку Харківської області на 2021-2027 роки. Харків, 2019. 126 с.
12. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : навч. посіб. Одеса: Астропринт, 2005. 632 с.
13. Туристичний кластер Харківщини : монографія / колектив авторів, гол. ред. О. В. Яковчук. Х.: ФОП Панова А. М., 2019. 432 с.
14. Харківська область. Енциклопедія історії України. URL:

http://resource.history.org.ua/=Kharkivska_oblast.

15. Щепанський Е.В. Теоретичні основи розвитку туристично-рекреаційного комплексу регіону. *Все о туризме – образовательный туристический портал*. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/schepansky2.htm.

References:

1. Atlas administrativno-teritorial'nogo ustroju Ukraïni. Novij rajonnij podil ta teritorial'ni gromadi: 2020. Ministerstva rozvitku gromad ta teritorii Ukraïni. Kiïv, 2020. 57 s.
2. Geografija. Oficijnij veb-sajt Harkivs'koï oblasnoï derzhavnoï administracii. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/pro-oblast/heohrafiya>.
3. Dovgal' G.V., Omel'chenko N.I. Turistichna privablivist' Harkova: suchasnij stan ta perspektivi. Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu im. V. N. Karazina. Serija «Mizhnarodni vidnosini. Ekonomika. Kraïnoznavstvo. Turizm». 2018. Vip. 7. S. 109-114.
4. Davidjuk Ju.V. Turists'ko-rekreacijnij kompleks: sutnist', struktura, funkcii. URL: <http://eztuir.ztu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/813/1/327.pdf>.
5. Derzhavna ekologichna inspekciya v Harkivs'kij oblasti. Oficijnij veb-sajt. URL: <http://ecoinsp.kharkov.ua/pzf.html>.
6. Nezdoininov S.G. Formuvannja klasternoï strategii rozvitku pidpriemnictva v regional'nomu turistichno-rekreacijnomu kompleksi. Ekonomichni innovacii: Formuvannja ekonomichnih strategij rozvitku pidpriemstva, regionu, derzhavi. Odesa: IPREED NAN Ukraïni, 2009. Vip. 38. S. 134-143.
7. Programa rozvitku kul'turi, turizmu ta ohoroni neruhomoï kul'turnoï spadshhini Harkivs'koï oblasti na 2019 – 2023 roki : zatverdzheno Rishennjam oblasnoï radi vid 06 grudnja 2018 r. № 822-VII (HVIII sesija VII sklikannja). URL: <http://www.oblrada.kharkov.ua/ua/programa-rozvitku-kulturi-i-turizmu-kharkivskoj-oblasti-na-2014-2018-roki>.
8. Pro utvorennja ta likvidaciju rajoniv : Postanova Verhovnoï Radi Ukraïni vid 17 lipnja 2020 r. № 807-IH. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text>.
9. Slovnik ukraïns'koï movi: v 11 t. Kiïv: Naukova dumka. Tom 11, 1980. S. 326.
10. Statistichna informacija: oficijnij veb-sajt Golovnogo upravlinnja statistiki u Harkivs'kij oblasti. URL: <http://kh.ukrstat.gov.ua/stat-informatsiya>.
11. Strategija rozvitku Harkivs'koï oblasti na 2021-2027 roki. Harkiv, 2019. 126 s.
12. Topchiev O.G. Suspil'no-geografichni doslidzhennja: metodologija, metodi, metodiki : navch. posib. Odesa: Astroprint, 2005. 632 s.
13. Turistichnij klaster Harkivshhini : monografija / kolektiv avtoriv, gol. red. O. V. Jakovchuk. H.: FOP Panova A. M., 2019. 432 s.
14. Harkivs'ka oblast'. Enciklopedija istorii Ukraïni. URL: http://resource.history.org.ua/=Kharkivska_oblast.
15. Shhepans'kij E.V. Teoretichni osnovi rozvitku turistichno-rekreacijnogo kompleksu regionu. Vse o turizme – obrazovatel'nyj turisticheskij portal. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/schepansky2.htm.